

О ГРАФИЈИ И ПРАВОПИСУ У ПИСМИМА АХМЕТ-ПАШЕ ХЕРЦЕГОВИЋА²

У раду се истражују најважније графијско-правописне одлике шест оригиналних писама Ахмет-паше Херцеговића Дубровнику насталих крајем XV и почетком XVI века. Истраживање је примарно усмерено на утврђивање степена присуства најважнијих одлика западне (босанско-хумске) и источне (рашке и ресавске) провенијенције, као и на латинске и османске утицаје на графију и правопис наведених писама. Проведена анализа упућује на знатан степен варијације како на плану појединачних писама тако и на плану појединачних графијско-правописних одлика. Пређење графије и правописа испитиваних писама са султанским актима Портине српске канцеларије (посебно са писмима султана Бајазита II) упућује на начелно поклапање у најважнијим одликама, али и на неколико разлика: раздвајање сугласничких скупина посебним знаком унутар или на крају речи, удвајање графема за вокал /o/ и обележавање вокалног /r/ помоћу полугласничког знака или графеме <a> испред <r>.

Кључне речи: Ахмет-паша Херцеговић, српска средњовековна писма, Дубровник, графија, правопис.

1. Увод

1.1. Од Ахмет-паше Херцеговића, трећег сина херцега Стјепана Вукчића Косаче и потоњег великог везира и главног адмирала Османског царства³, сачувано је до данас неколико ћириличних писама упућених Дубровнику крајем XV и почетком XVI века. Овде их наводимо према хронологији издавања: 1) Писмо којим тражи од Дубровчана да му предају његов део очеве оставштине, 14. IV 1488. године – у даљем тексту X 1488 (в. ТРУХЕЛКА 1911: 92–93, СТОЈАНОВИЋ 1934: 353); 2)

¹ v.polomac@filum.kg.ac.rs

² Рад је урађен у оквиру научног пројекта Историја српског језика (178001) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Претходна верзија рада изложена је на научном скупу *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума* одржаном у Вишеграду од 19. до 21. VI 2017. године.

³ О Ахмет-паши Херцеговићу детаљније в. у АТАНАСОВСКИ 1979.

Писмо којим извештава Дубровчане о разлозима неуспеха њиховог посланика на Порти у спору око солских рачуна, Цариград, 25. XII 1496 (?) – у даљем тексту X 1496 (в. ТРУХЕЛКА 1911: 110–111, СТОЈАНОВИЋ 1934: 353–355); 3) Писмо којим потврђује Дубровчанима да је примио конаваоски доходак, Цариград, 14. IV, крај XV века – у даљем тексту X₁ 1500 (в. ТРУХЕЛКА 1911: 120–121, СТОЈАНОВИЋ 1934: 355); 4) Писмо којим у султаново име обавештава Дубровчане да је примио вести, Цариград, око 1500. године – у даљем тексту X₂ 1500 (в. СТОЈАНОВИЋ 1934: 355–356); 5) Писмо којим јавља Дубровчанима да је умолио цара да пусти дубровачко робље, код Перитора, 20. IV 1500. године – у даљем тексту X₃ 1500 (в. ТРУХЕЛКА 1911: 121–122, СТОЈАНОВИЋ 1934: 356–357); 6) Писмо којим Дубровчанима препоручује да светогорским калуђерима исплате стонски доходак, око 1501. године – у даљем тексту X 1501 (в. КАРАНО-ТВРТКОВИЋ 1840: 317–318, МИКЛОШИЧ 1858: 545, СТОЈАНОВИЋ 1934: 357–358; уп. и ТРУХЕЛКА 1911: 123–124); 7) Писмо којим захваљује Дубровчанима на послатим вестима, октобар 1503. године – у даљем тексту X 1503 (в. СТОЈАНОВИЋ 1934: 358); 8) Писмо којим саветује Дубровчане како да смире проблем у вези са убиством реиза Јусуфа, Цариград, 1. IX, између 1503. и 1506. године – у даљем тексту X 1503–1506 (в. СТОЈАНОВИЋ 1934: 359).

За већину наведених писама поуздано се може тврдити да представљају оригинале, једино се за X 1488 основано претпоставља да представља дубровачки препис. Посебан коментар у погледу аутентичности захтева и X₁ 1500, за које нисмо располагали фотографским снимком⁴, па самим тим нисмо ни били у прилици да проверимо тврдњу Ћ. Трухелке (1911: 121) да је писмо писано руком Скендер-бега, драгомана султана Бајазита II, једног од малобројних познатих писара Портине српске канцеларије који нам је познат и на основу трију самостално издатих писама Дубровнику (уп. СТОЈАНОВИЋ 1934: 379–384).

1.2. Досадашња истраживања старосрпских писама из турских канцеларија нису се детаљније бавила писмима Ахмет-паше Херцеговића. П. Ђорђић у *Историји српске ћирилице* (1991³: 163) одељак о турским канцеларијама почиње управо поменом ових писама, али без детаљније анализе⁵: „Најмлађи син херцега Стефана – Стефан Херцеговић, који је променио веру и име и после постао велики везир Ахмед-паша, као такав био је у преписци са Дубровачком општином од 1488. до 1506. године. Његова писма писана су на нашем језику ћирилицом, и лепим брзописним писмом”. У овоме одељку П. Ђорђић (1991³: 163–170) своја разма-

⁴ Оригинал писма није био доступан ни Љ. Стојановићу (1934: 355).

⁵ Помен о томе како је Ахмет-паша Херцеговић писао писма на српском језику и како се на његовом двору српски говорило раније налазимо у Костић 1924: 4–5.

трања претежно заснива на материјалу црпеном из султанских аката, док се од великовезирских аката детаљније задржава само на писму Махмуд-паше Опуковића Дубровнику (на Лепенцу, 19. јуна 1463. године; уп. СТОЈАНОВИЋ 1934: 274), наводећи његове одлике које упућују на грчко порекло везировог писара.

Неколико писама Ахмет-паше Херцеговића (X 1488, X 1496, X₁ 1500, X₃ 1500 и X 1501) било је предмет истраживања Л. Накаш у оквиру шире постављених радова посвећених графијско-правописним и језичким одликама крајишничких писама (2010) и писама из Портине српске канцеларије (2015). У НАКАШ 2010 највише пажње посвећује се питању изговорне вредности стсрп. вокала / /, при чему ауторка износи мишљење да се иза графија <е> (на месту кратког *jaīia*) и < > (на месту дугог *jaīia*) налази гласовна вредност [је/ије]. Од графијско-правописних одлика наведених писама сумарно су приказане употреба < > и < > у функцији обележавања гласовне групе [ја], затим обележавања палаталних гласова /љ/, /њ/, /ћ/ и /ђ/, употреба графеме < >, удвајање вокала, као и писање графеме < > на месту /о/< /л/ (уп. НАКАШ 2010: 84–86). У НАКАШ 2015 разматрају се неке од најважнијих графијско-правописних и језичких одлика у писмима Скендер-бега, драгомана султана Бајазита II, за кога претпоставља да је аутор двају писама Ахмет-паше Херцеговића (X 1496 и X₁ 1500). За нашу расправу посебно је релевантан ауторкин став да се утицај османског турског уочава у примерима растављања сугласничких скупина, биле оне унутар речи или на граници између речи, посебним знаком изнад слова или претварањем првог слова у следу у надредно слово, као и закључак да се повремено писање удвојених вокала у дугом слогу у писмима налази и у повећама босанске властеле од друге четвртине XV века (НАКАШ 2015: 6).

1.3. Полазиште у овоме раду представљали су закључци П. Ђорђића (1991³: 163–170) о неуједначености словног састава и правописа у старосрпским писмима из турских канцеларија. Наше истраживање стога је примарно усмерено ка утврђивању степена присуства најважнијих графијско-правописних одлика западне (босанско-хумске) и источне (рашке и ресавске) провенијенције. Истражено је обележавање гласовне секвенце [ја] помоћу графема < >, < > или <а>, гласовне секвенце [је] помоћу графема < > или <е>, затим обележавања палаталних сугласника /љ/ и /њ/, и посебно обележавања сугласника /ћ/ и /ђ/ помоћу графеме < >. Од одлика ресавског правописа истражено је присуство графема <і> и <ъ>. С обзиром на вишејезичност писара Портине српске канцеларије посебна пажња усмерена је и на евентуалне утицаје латинске и османске графије. Добијени резултати поређени су са стањем у писмима из канцеларија турских султана Дубровнику на основу рецентних радова Т. Лу-

товац Казновац (2015, 2019а и 2019б), док су поређења са старосрпским писмима из канцеларија других турских управљача XV и XVI повремено вршена на основу наше објављене (ПОЛОМАЦ 2018: 639–652) и необјављене грађе.

2. Анализа грађе

2.1. У испитиваним писмима нису забележени примери употребе графеме < > у функцији обележавања гласовне секвенце [ја]. Ова гласовна група бележи се искључиво помоћу лигатуре < > у духу рашког правописа како у иницијалном тако и у поствокалском положају⁶:

а) Иницијални положај:

X 1496: ко 26.

X 1501: а 32.

X 1503–1506: ако 12, 29, ко 17, а^{ко} 30.

б) Поствокалски положај:

X 1496: ба зи^т 2, пог лави 5, при тел 9, д^еке^м ври 2марг.

X₂ 1500: ба зи^т 2, поглави 5, при теле^м 8.

X₃ 1500: ба зи^т 2, поглави 5, при теле^м 7, бж и 12, априли 22.

X 1501: ба азат^ь 3, поглав^ь а 7, при атель 35, при атела 36, при азни 44.

X 1503: ба зит 3, поглави 6/7, о^х тев ри 28;

X 1503–1506: ба зит 2, пог лави 3, при тело^м њ 6, непри те^н 30, итд.

Употреба графеме < > у овој функцији начелно одговара стању забележеном у старосрпским писмима из канцеларија турских султана XV и XVI века, с тим да се у њима у малобројним примерима среће и графема <а> у духу ресавског правописа (уп. ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 63)⁷. С друге стране, у старосрпским писмима из канцеларија турских управљача XV и XVI века графема < > у овој функцији преовлађује у приближно четвртини испитиваних докумената⁸.

2.2. У складу са ортографском праксом из српских канцеларија турских султана (уп. ЂОРЂИЋ 1991³: 167, ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 43–44), графема < > и у нашој грађи најчешће се среће у лигатурном споју р :

⁶ Приликом навођења примера придржавали смо се начела приређивања грађе за *Речник српског језика XII–XVIII века*, што значи да су скраћенице донете према оригиналу, а да су наредна слова дата на одговарајућем месту у експоненту.

⁷ Графема < > бележи се и у писму Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију (уп. ПОЛОМАЦ 2018: 644).

⁸ Уп. писма у СТОЈАНОВИЋ 1934 са следећим редним бројевима: бр. 873–876, 947, 948, 952, 965, 967, 968, 975, 976, 978, 984, 992.

X1496: пр све^т лаго^{1/2}, теф тер 13, цар в 15, р че^н нога¹⁵, р че^н н^і 20, р че^н не^х 22, р че^н н^і 22, пр н въ 23, тер 24, пр н въ 26/27, напр да 33, пр н в 40, р че^н не^м 40.

X2 1500: добр 13.

X 1503: пр свет лаго 2, тр б 20, раз бер 24, цар в 26.

X 1503–1506: др ва 21.

Поред X₃ 1500, у којем се графема < > не бележи, изузетак од наведеног правописног манира среће се само у X 1501: пр св тлаго 2, ст пань 22, н кои 23, н колико 27, 28, 31, н коимь 29, бес де 32, сав ть 40/41, в р ит^е 45.

2.3. Неуједначност правописних норми у писмима Ахмет-паше Херцеговића посебно се добро огледа у обележавању гласовне секвенце [je]. Доследно обележавање помоћу графема <e> и <e> потврђено је у двама писмима⁹:

X₃ 1500: его 6, е 12, 19, поздра^в ление 8, херетисаније 8, знание 22.

X 1501: егова 8, е 16, 21, 23, 25, еднoи 22, ер солим 22, есте 26, естъ 28, една 29, естъ 30, послие 24, поздравленье 10, здравье 11, срѣпсьциехъ 18, даете 26, ниесте 30, итд.

Сличан правопис познаје и X₂ 1500: его 6, е 11, поздра^в ление 9, прошение 9, ч ете 16, пот рчение^м 20, натолие 21, с том разликом што се у поствокалском положају срећу и малобројни примери са лигатуром < >: здрави 9, требе 15.

Правопис иницијалног и поствокалског положаја разликује се у X 1503–1506. У иницијалном положају у овоме писму преовлађују графеме <e> и <e>: ес мо 18, ето 26, его 4, ере 27, 28, 30, док се < > среће само у енклитичком облику помоћног глагола: 17, 35. У поствокалском положају графема < > је скоро доследна: пок лонени 7, здрави 7, 31, знани 8, люди 14, 20, 22, кади 21, док се графема <e> среће само у изолованом примеру лю^ииемъ 23.

Превласт примера са лигатуром < > како у иницијалном тако и у поствокалском положају бележи се у преостала два писма. Примери за иницијални положај: X 1496: 12, 33, 37, 43 према его 6, ере 29; X 1503: 14, 15 према его 7. Примери за поствокалски положај: X 1496: всако 8, по^х лонени 10/11, здрави 11, зна 35 према биех 16, вер ете 46; у X 1503 доследно < >: всако 9, пок лонени 12, здрави 13x2, писани 18, тр б 20, тр б т 22/23, некър смани 25, зн^ани 25/26, зна 27.

Поређењем изнете грађе са стањем старосрпских писама турских султана Дубровнику (уп. ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 64–70) може се

⁹ Овакав правопис групе [je] потврђен је и у писму Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију (уп. ПОЛОМАЦ 2018: 644)

закључити како постоји начелно поклапање наше грађе са стањем хронолошки блиских писама из канцеларије султана Бајазата II.

2.4. Начелно поклапање наше грађе са хронолошки блиским старосрпским писмима из канцеларије султана Бајазита II огледа се и приликом обележавања гласовне групе [ља]¹⁰. У двама писмима Ахмет-паше Херцеговића доследно је проведено обележавање помоћу комбинације графема <л> и < >: X₂ 1500: зе^м л^м 3, 5, ию^н 24, X₃ 1500: зе^м л^м 2, 4, вол 12, чел^а 15, 16, док се у осталим писмима доследно бележи комбинација без лигатуре: X 1496: зем ла^м 3, земла^м 4, X 1501: земла^м 3, земла^м 6, X 1503: земла^м 3, зе^м ла^м 5/6, X 1503–1506: зе^м ла^м 2/3.

С друге стране, за разлику од стања у Бајазитовим писмима, за обележавање гласовних група [ље] и [ње] у нашој грађи доследно се налази само комбинација без лигатуре: X 1496: по^к лонени 10/11, X₂ 1500: при теле^м 8, поздра^в ление 9, X₃ 1500: при теле^м 7, поздра^в ление 8, X 1501: поздравлене 10, X 1503: пошилете 22, пок лонени 12, X 1503–1506: молениу 17, ^с тав лен^а 25, поболе 27, пок лонени 7.

Разлику према Бајазитовим писмима чини и начин обележавања гласовне групе [љу]. Поред очекиваног обележавања помоћу <л> и <ю>: X₂ 1500: любимо 8, лю^а е^м 22, X 1503: любов но 12, X 1503–1506: любовно 7, люди 14, 20, 22, лю^аиеме^м 23, у двама писмима налази се и комбинација <л> и < >: у X 1496 при тел 9, али и много^лбов но 10; у X 1501 само л бимо 10.

2.5. Према начину обележавања консонаната /ћ/ и /ђ/ наша се грађа може поделити на две групе.

У првој групи налази се X 1501 у коме се ови консонанти обележавају графемом < > у духу босанско-хумског правописа: ве е 6, 43, моле е 15, е по и 33, 42, не емо 43; до оше 16, кал ери 16/17, до 42. Употреба графеме < > у овоме писму у начелу је ближа стању забележеном у старосрпским писмима из канцеларија турских управљача XV и XVI века (према нашој необјављеној грађи < > се употребљава у више од две трећине писама, а у више од половине писама у функцији обележавања и /ћ/ и /ђ/)¹¹, него стању забележеном у писмима турских султана Дубровнику, у којима се употребљава само у функцији /ћ/ у четири писма (једно писмо Мехмеда II, два писма Бајазита II и једно писмо Селима I) (уп. ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 294).

У другој групи налазе се остала писма у којима се /ћ/ и /ђ/ обележавају помоћу графема <к> и <г>. У складу са ортографском праксом

¹⁰ Гласовна група [ња] није забележена.

¹¹ Обележавање /ћ/ и /ђ/ помоћу ове графеме одликује и писмо Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију (уп. ПОЛОМАЦ 2018: 644).

забележеном и у српској канцеларији султана Бајазита II (уп. ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 75–76), гласовне групе [ħe] и [ħe] у писмима Ахмет-паше Херцеговића доследно се обележавају комбинацијама <к> и <e> и <г> и <e>: X 1494: веке 4, 34, сараковике^м 14, хоке 45, X₂ 1500: веке 4, 22, такоигере 12, 19, X₃ 1500: веке 4, X 1503: веке 5, такогеръ 25, X 1503–1506: кемо 33, ке нами^ртї 35, преге 9. Малобројни забележени примери групе [ħy] очекивано су забележени помоћу графема <к> и <ю>: X₃ 1500: сараковикю 18/19, X 1503–1506: х к^юм 20, пом^ок^ю 28.

2.6. У писмима Ахмет-паше Херцеговића забележена је употреба графеме <і>, али не у позицијама које су очекиване за правопис ресавске школе. Забележен је само један пример употребе ове графеме у функцији обележавања /и/ испред /ј/: херетисаніе X₃ 1500¹². У истом писму знатно су бројнији примери са графемом <и> у овој функцији: милостию 1, бж ию 1, поглави 5, при теле^м 7, поздра^в ление 8, писанию 10, бж и 12, априли 23, док се у осталим писмима графема <и> јавља доследно или заједно са графемом <ъ> (само у X 1501):

X 1496: пог лави 5, при тел 9, по^к лонени 10/11, здрави 11, казани^о 29, итд.

X₂ 1500: мило^с тиюбж ию 1, поглави 5, поздра^в ление 9, прошение 9, итд.

X 1501: милости 1, писани 13, при атель 35, при азни 44, итд. према поглавь а 7, поздравленье 10, здравье 11, прошение 11.

X 1503: поглави 6/7, пок лонени 12, писани 18, некър смани 25, итд.

X 1503–1506: при тело^м ъ 6, здрави 7, знани 8, люди 14, моленю 17, итд.

Према употреби графеме <і> у осталим позицијама писма Ахмет-паше Херцеговића могу се поделити на две групе. У првој групи налазе се писма у којима се ова графема употребљава само у изолованим примерима: X₂ 1500: нї 1, веселї 23, X₃ 1500: веселї 23, X 1501: прїморьскимь 3/4, вамї 24. У другој групи налазе се писма у којима је употреба ове графеме фреквентнија. Примери су скоро увек везани за финалну позицију у речи, што је у складу са праксом која се бележи и у писмима турских султана Дубровнику (уп. ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 47–49).

X 1496: вї 11, 46, пакї 12, гър скї 16, великї 17, видетї 20, р че^н нї 20, видев шї 21, ^н равитї 22, р че^н нї 22, че^с титї 29, теф тер даровї 30, пот воритї 31, бив шї 31, зетї 32, єминї 34, чинитї 35, рече^н нї

¹² Овај грецизам у формули салутације, као и датирање писама од стварања света, према Л. Накаш (2015: 5), упућују на посредне везе писара Портине канцеларије са људима блиским српским канцеларијама. У наведеном примеру, на везу са писменошћу Српске деспотовине не упућује само лексема, већ и начин њеног графичког обликовања.

36, ин^и 38, чекат^і 40, пор чил^і 41, дат^і 43, бит^і 45, пак^і 45, м нож^і
Іспоља.

X 1503: н^і 2, ча^с т^і 10, пак^і 14, че^с тит^і 19, в^і 27, весел^і 28.

X 1503–1506: н^і 1, пр^{имі} 7, в^і 17, падаюк^і 18, і 18, наит^і 24, из дат^і 33,
чес тит^і 35, нами^рт^і 35, п^рв^і 37.

Изван финалне позиције графема <і> долази изузетно ретко¹³. Забе-
лежен је један пример употребе у медијалној позицији у функцији обеле-
жавања /j/ у несловенској речи: иг рифојском X 1503–1506: 21, као и три
примера у диграфу иі: си^і X 1503: 8, X 1503–1506: 4, ми^і X 1503–1506: 3.

2.7. Ни употреба графеме <ъ> не одговара у свему узусима ресав-
ског правописа. Она се налази као једини полугласнички знак у X₂ 1500
и X₃ 1500, у X 1496, X 1503 и X 1503–1506 значајно преовлађује на танким
јером, док у X 1501 танко јер значајно преовлађује, уз малобројне приме-
ре са графемом <ъ>. Најчешћа позиција у којој се употребљава дебело јер
јесте крај речи. Примери:

X 1496: лис т^ъ 6, нам^ъ 8, влас телом^ъ 9, раз лог^ъ 13, ваш^ъ 20, 36, 39,
пок лисар^ъ 21, 23, 36, пр н в^ъ 23, 26/27, пр^ед^ъ 24, нас^ъ 25, пред^ъ
25, пре^а 25, свом^ъ 25, зах ватив^ъ 26, цар^ъ 29, 43, њ 31, 32, вас^ъ 32,
пот вор^ъ 35, живан^ъ 36, примил^ъ 38, бог^ъ 38, 44, вам^ъ 44, живан^ъ
46, пис^ъ 2 споља.

X₂ 1500: стари^м 8, б^ъ 23, дн њ 24.

X₃ 1500: б њ 9, 23, вашим^ъ 17, дн њ 23.

X 1501: цар^ъ 21, них^ъ 39, м-и-х^ъ 42.

X 1503: землам^ъ 3, лист^ъ 8, њ 15, цар^ъ 20, пак^ъ 23, такогер^ъ 25.

X 1503–1506: нароком^ъ 1, свим^ъ 2, зе^м лам^ъ 2/3, ли^с т^ъ 4, в сем^ъ 5,
поч тенем^ъ 5, нам^ъ 5, драгем^ъ 5, њ 11, м^ър л^ъ 12, нами^с лил^ъ 13,
свет лост^ъ 13, их^ъ 13, свех^ъ 14, дошад^ъ 15, сор кочевик^ъ 16, живан^ъ
16, цр^ъ 18, 35, ним^ъ 20, заповест^ъ 20, лицем^ъ 22, вратет^ъ 22, п с тет^ъ
22, т^ър гов цем^ъ 23, реизом^ъ 23, лю^аи ем^ъ 23, аманат^ъ 25, из дад т^ъ
26, пак^ъ 28, 32, помилованем^ъ 29, им^ъ 30, с клавом^ъ 33, б г^ъ 36, пис њ
36, д^ън^ъ 36.

Графема <ъ> знатно ређе се употребљава у другим позицијама: а)
у медијалном положају на месту некадашњег слабог полугласника у сло-
венским и страним речима: теф тер^ъдари X 1496: 25, ах^ъма^т X₂ 1500: 6,
милост^ънога X₃ 1500: 5, раз^ъбирате X₃ 1500: 21/22, р м^ъским^ъ X 1501: 4,
по^ап но X 1503: 17, б) у медијалном положају у функцији обележавања
вокала /a/ пореклом од некадашњег изговорног полугласника: г^ър ск^і X

¹³ Другачија је употреба графеме <і> у писму Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију:
примери са <і> долазе како у позицијама карактеристичним за ресавски правопис, тако и
изван њих, на крају, али и у средини речи (уп. ПОЛОМАЦ 2018: 644).

1496:16,д бровъ^ч це^м X₂1500:7,д бровъ^ч це^м X₃1500:7,бнетъ^ч це^х X₃1500:21, дънъ X 1503–1506: 36, в) у функцији обележавања вокала /a/ пореклом од некадашњег изговорног полугласника у предлогу *са(с)-* и прилогу *сада*: съсъ X 1496: 14, съ X 1496: 24, X₂ 1500: 11, X₃ 1500: 14, X 1503–1506: 28, 29, съда X₂ 1500: 10, X₃ 1500: 13, X 1503: 14, X 1503–1506: 26, као и у функцији обележавања вокалног /r/: наибрџе X₂ 1500: 17, X₃ 1500: 20.

У вези са овде наведеним примерима под в) посебно треба истаћи неколико необичних примера употребе графеме <ъ> из X 1496: съве^м 24, сѣр дце^м 24, сѣр чано²⁴, сѣр дчано³⁹. У првом примеру вероватно се ради о аналогiji према писању предлога сѣ и прилога сѣда, док се у осталим примерима може помишљати и на писара утицај латинске графичке обележавања српског вокалног /r/. Ову тезу поткрепљује и примери из X 1503: некѣр смани 25, као и неколико примера из X 1503–1506: мѣр лѣ 12, тѣр говине²⁴, затим тѣр гов цемъ²³, сѣр чана²⁸, пѣрвѣ³⁷, као и дар жи 36, у којима се, како видимо, вокално /r/ обележава комбинацијом <ъ>, <ь> и <a> са графемом <r>. И док овакав начин означавања вокалног /r/ није забележен у султанским актима Портине српске канцеларије (уп. ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: 138–140), налази се у неколико старосрпских писама турских управљача XV–XVI века упућених Дубровнику¹⁴: у писмима Скендер бега, драгомана: дѣр жати 31, сѣр дце 76 (писмо бр. 988 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 381–383), некѣрс мани 35 (писмо бр. 989 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 383–384), сѣрчано^{38/39}, сѣр шилѣ⁴⁰, сѣр чано⁴⁶, сѣрце 49 (писмо бр. 987 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 379–380), у писмима Фериз бега Дубровнику: сѣр це 7, тѣ^р говѣць 16 (писмо бр. 990 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 384–385), тѣрѣ е 9, мѣр 9, тѣрѣ 11, тѣрѣговѣцьемъ 19/20 (писмо бр. 991 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 385), у једном писму Ферхат аге: изварши 16, изваршити 24 (бр. 981 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 374–375) (уп. и НАКАШ 2015: 6), као и у писму Махмуда Абдулаховића: тарг ваць 2, тарѣга 4 (бр. 992 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 386).

2.8. Удвајање вокалских графема присутно је у три писма Ахметпаше Херцеговића. У X 1503–1506 забележен је само један пример: ако 12, вероватно аналогijом према очекиваном удвајању у личној заменици 1. лица. Нешто више примера бележи се у X 1496: гос подиноваа 5, сѣдаа 12, по^с л ваа 18, знаа 38, даа 44, напредаа 45. Категорије у којима се срећу наведени примери у великој мери се поклапају са категоријама из повеља и писама Српске деспотовине: ген. мн. по^с л ваа 18, 3. л. јд. презент: знаа 38, даа 44 (уп. ПОЛОМАЦ 2016: 157–158). У односу на наведена писма посебно стоји X 1501 у коме удвајању подлежу различите графеме:

¹⁴ Веома је значајно поменути да се овакви примери у великом броју бележе у дубровачким преписима султанских аката Портине српске канцеларије (према усменом саопштењу Т. Лутовац Казновац), што посредно упућује на дубровачку провенијенцију овога манира.

- а) г^анаа 2, ба азать 3, ханаа 3, госп диноваа 6/7, поглавь а 7, везе-раа 8, бгаа 15, г^анаа 17, погиблаа 24, ре^ч нънаа 26, го^чинаа 28, а 32, при атель 35, при атела 36, при азни 44.
- б) л бимо 10, живо 13, здраво 13, весело 14, смо 14, живо 14, здраво 14, ведемо 16, како 16, мало 20, за о 21, н колико 27, 28, то гаи 30/31, н колик 31, како 34, ако 36, д жно 38, по даите 38/39, не емо 43.
- в) вии 12, 41, риечии 46.
- г) божию 1.

У односу на султанска акта Портине српске канцеларије посебно стоје примери удвајања графема <о> и < >. Т. Лутовац Казновац (2019а: 111) наводи само један пример из канцеларије султана Мехмеда II (писмо бр. 824 у СТОЈАНОВИЋ 1934: 240–241): задено 17, у коме је графема < > на месту некадашњег финалног сонанта /л/. Више примера удвајања ових графема налази се у старосрпским писмима турских управљача XV–XVI века, како на месту некадашњег финалног /л/ (уп. писма бр. 950, 975 и 978 у СТОЈАНОВИЋ 1934), тако и у другим категоријама (уп. писма бр. 877, 948, 952, 965, 971, 975 и 978 у СТОЈАНОВИЋ 1934). Оваква пракса, потврђена и у повељама из канцеларија Павловића и Косача (уп. НАКАШ 2015: 6), вероватно је настала из потребе да се посебно маркира /о/ пореклом од некадашњег финалног /л/, да би се касније аналошки проширила и на друге категорије.

2.9. Ортографска пракса да се сугласничке групе унутар речи или на границама речи растављају посебним знаком изнад слова или претварањем првог слова у следу у надредно слово, поред X 1496 (уп. НАКАШ 2015: 6), доследно је проведена и у X 1503 и X 1503–1506, док је у X₂ 1500 и X₃ 1500 веома раширена, уз тек по неки изузетак. Примери:

X₂ 1500: мило^с тию¹, си^л наго¹, пресве^т лаго¹, го^с подина², с^л та^н 2, ба зи^т 2, ха^н 2, все^м 3, зе^м л^м 3, примо^р ски^м 3, р^м ски^м 3, карама^н ски^м 3, натоли^с ки^м 4, романи^с ки^м 4, ине^м 4, мнози^м 4, зе^м л^м 5, го^с подинова 5, избра^н нога 5, вла^с тело^м 7, д бровъ^ч це^м 7, итд.

X₃ 1500: нароко^м 1, си^л наго¹, пресве^т лаг¹, го^с подина 2, с^л та^н 2, зе^м л^м 2, примо^р ски^м 3, р^м ски^м 3, карама^н ски^м 3, натол^с ки^м 3, вла^с тело^м 7, д бровъ^ч це^м 7, по^с лали¹³, по^р т 14, го^с подина 14, итд.

X 1503: милос ти^м 1, сил наго¹, божи^м 1, нароко^м 1, пр свет лаго², гос подина², с^л тан 3, ба зит 3, зем ламъ³, примор ски^м 4, р мски^м 4, караман ски^м 4, нат^олиски^м 4/5, р^м мански^м 5, ини^м 5, мнози^м 5, зе^м ла^м 5/6, гос подин ва 6, изаб ран нога 6, итд.

X 1503–1506: милос тию¹, сил наго¹, пре^с ветлаг¹, гос подина 2, с^л танъ², ба зит 2, зе^м ламъ^{2/3}, гос подинова³, изаб ран нога

3, пог лави 3, мило^с тивога 3/4, ли^с ть 4, в семъ 5, поч тенемъ 5, пле^м ните^м 5, сла^чаише^м 5, изаб ран ном 6, властело^м 6, д б рова^ч це^м 6, итд.

Иако овај надредни знак својим обликом највише подсећа на периспомени (акценатски знак пореклом из грчког језика ретко је заступљен чак и у световним споменицима ресавског периода), определили смо се да га пренесемо титлом будући да јој је најближи по функцији. У односу на горенаведена писма посебно стоји X 1501 у коме оваква пракса потпуно изостаје.

3. Закључне напомене

Проведено истраживање показало је да се према критеријуму графиције и правописа писма Ахмет-паше Херцеговића Дубровнику могу поделити у две неједнаке групе. На једној страни стоји X 1501 у коме се у односу на остала писма препознаје снажнији утицај босанско-хумског правописа (присуство графеме < > у функцији обележавања /h/ и /ћ/, удвајање графема <о> и < >, те одсуство лигатура у обележавању група [ља], [ље] и [љу]). У односу на остала писма ово се издваја и употребом графеме < > и изван лигатуре р, ретким примерима употребе графеме <ъ>, великим бројем примера удвајања вокалских графема, као и одсуством употребе знака који подсећа на титлу у функцији раздвајања сугласничких скупина унутар или на границама речи. Изузев употребе лигатуре < > у функцији обележавања групе [ја] заједничке свим писмима, X 1501 са већином других писама повезује одсуство обележавања /и/ испред /ј/ помоћу графеме <і>, затим изолована употреба ове графеме у осталим позицијама (заједно са X₂ 1500 и X₃ 1500), као и доследна употреба <е> и <є> у обележавању [је] (заједно са X₃ 1500).

Остала писма (X 1496, X₂ 1500, X₃ 1500, X 1503 и X 1503–1506) карактерише релативно уједначен правопис у коме су стабилније изражене следеће одлике: употреба графеме < > у функцији обележавања [ја], употреба графемских комбинација ке, ге и кю за групе [ће], [ђе] и [ћу], употреба графеме < > у комбинацији са графемом <р>, као и употреба титле у функцији раздвајања сугласничких скупина унутар и на крају речи. Варијације унутар ове групе писама указују на ближе везе X₂ 1500 и X₃ 1500 које се огледају у употреби графемских комбинација <л> и < >, <л> и <е> и <л> и <ю> за обележавање група [ља], [ље] и [љу], ретким примерима употребе <і> на крају речи, доследном употребом графеме <ъ>, као и одсуством примера удвајања вокалских графема. С друге стране, ближе везе X 1496, X 1503 и X 1503–1506 унутар ове групе писама потврђене су употребом

графема < >, <e> и <ε> у обележавању групе [je], затим обележавањем [ља] и [ље] графемским комбинацијама <л> и <а> и <л> и <е>, фреквентном употребом графеме <ї> на крају речи, фреквентнијом употребом <ъ> у односу на <ь>, специфичним обележавањем вокалног /р/, као и скоро доследном употребом надредног знака који подсећа на титлу у функцији раздвајања сугласничких скупина унутар и на крају речи.

Поређење графије и правописа писама Ахмет-паше Херцеговића са султанским актима Портине српске канцеларије (посебно са хронолошки блиским писмима из канцеларије султана Бајазита II) упућује на начелно поклапање у најважнијим одликама, али и на неколико црта којима се наша грађа у целини или делимично разликује: раздвајање сугласничких скупи-на посебним знаком унутар или на крају речи (према НАКАШ 2015: 6 под османским утицајем), удвајање графема <о> и < > у X 1501, обележавање вокалног /р/ помоћу полугласничког знака или графеме <а> испред <р> (вероватно под латинским утицајем) у X 1496, X 1503 и X 1503–1506, као и варијације у обележавању групе [ље] и [љу] (посебно у X 1496 и X 1501).

Цитирана литература

- АТАНАСОВСКИ 1979: Атанасовски, Вељан. *Пад Херцеговине*. Београд: Народна књига–Историјски институт, 1979.
- ЂОРЂИЋ 1991: Ђорђевић, Петар. *Историја српске ћирилице*. 3. издање. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1991.
- КАРАНО-ТВРТКОВИЋ 1840: Карано-Твртковић, Павле. *Србскій сімоенициџ или старе рисовулі, диїломе, йовелі и сношенія босански, сербски и херцеговачки и дубровачки краліва, царева, банова, десіюша, кнезова, войвода и властелина ... собрани шрудом Павла Карано-Тврковића*. Част прва. Београд, 1840.
- КОСТИЋ 1924: Костић, Мита. *Српски језик као диїломатскі језик југоисточне Евроїе XV–XVIII века*. Скопље: Штампарија и књиговезница Стара Србија.
- ЛУТОВАЦ 2015: Лутовац, Тамара. „Графија и правопис писама турског султана Мурага II Дубровнику“, *Савремена ироучавања језика и књижевности* VI/1, ФИЛУМ: Крагујевац, 2015, стр. 33–41.
- ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019а: Лутовац Казновац, Тамара. *Језик писана шурских сулїана Дубровнику*. Докторска дисертација у рукопису. ФИЛУМ: Крагујевац, 2019.
- ЛУТОВАЦ КАЗНОВАЦ 2019б: Лутовац Казновац, Тамара. „О типовима ортографских норми у писмима турског султана Бајазита II Дубровнику“, *Наслеђе*, бр. 42, 2019, стр. 223–235.
- МИКЛОШИЧ 1858: Miklosich, Fr. *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Vienna, 1858.

- НАКАШ 2010: Nakaš, Lejla. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2010.
- НАКАШ 2015: Nakaš, Lejla. „Portina slavenska kancelarija i njen utjecaj na pisare u prvom stoljeću osmanske uprave u Bosni”, *Forum Bosnae*, br. 69–70, 2015, str. 1–19.
- ПОЛОМАЦ 2016: Поломац, Владимир. *Језик њовеља и писама Српске деспотовине*. ФИЛУМ: Крагујевац, 2016.
- ПОЛОМАЦ 2018: Поломац, Владимир. „Српски као дипломатски језик југо-источне Европе XVI века (на примеру писма Мехмед-паше Соколовића Андрашу Баторију)“, у: Ј. Петковић, В. Поломац (ур.), *Српски језик: стилистус, систем, употреба*, ФИЛУМ: Крагујевац, 2018, стр. 639–652.
- СТОЈАНОВИЋ 1934: Стојановић, Љубомир. *Старе српске њовеље и писма. књ. I. Дубровник и суседи његови. Други део*. Београд–Сремски Карловци: Српска краљевска академија, 1934.
- ТРУХЕЛКА 1911: Truhelka, Ćiro. „Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive”, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. XXIII, 1911, str. 1–162.

Vladimir R. Polomac

ON THE GRAPHICS AND ORTHOGRAPHY IN THE LETTERS OF AHMET-PASHA HERZEGOVICH

The paper investigates the most important graphic and orthographic traits of the six original letters Ahmet-Pasha Herzegovich wrote and sent to Dubrovnik at the end of 15th and in the early 16th centuries. The research is primarily aimed at determining the extent of the presence of the most important graphic and orthographic features of the Western (Bosnia-Hum) and the Eastern (Ras and Resava) provenance, as well as the Latin and Ottoman influences in the given aspect of those letters. The research carried out points to a considerable degree of variation both in individual letters and in specific graphic and orthographic features. The comparison of the graphics and the orthography of the examined letters with the Sultan's acts of the Serbian Office of the Ottoman Porte (especially with the letters of the Sultan Bayezid II) indicate a general match in the most important features but also point to a few differences: the separation of consonant clusters with a special character within or at the end of the word, the doubling of graphemes for the /o/ vowel and marking the vowel-like /r/ with a symbol indicating a semi-vowel nature of the given grapheme or by using the grapheme <a> in front of <r>.

Key words and phrases: Ahmet-Pasha Herzegovich, Serbian medieval letters, Dubrovnik, graphics, orthography.